

ВІДГУК

на дисертацію Козелко Ірини Романівни

“Лінгвістична термінологія В. Сімовича в контексті граматик
кінця XIX – першої половини ХХ ст.”,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Львів, 2019. – 273 с.)

Науковий доробок Василя Сімовича, особливо його мовознавчі праці, досі залишається для сучасників “білою плямою”. Учений не мав ані сталого місця проживання, ані постійного місця роботи, але, мабуть, не було людини – його сучасника, який би не згадав його високоморальні якості, його фаховий рівень, його внесок у розвиток української філологічної науки того часу. Кінець XIX – поч. ХХ ст. – період нормалізації української мови, становлення її лінгвістичної термінології, початковий етап творення навчальної літератури на науковій основі. Історія української мовознавчої термінології від перших граматик і до початку ХХ ст. була предметом вивчення багатьох учених. Серед численних праць у сучасному мовознавстві дослідження термінології одного вченого в конкретний період розвитку науки займає осібне місце, адже ніяка наука не виникає на порожньому місці, навпаки – вона успадковує більшість того, що вже зробили попередники. Праці такого типу не тільки описують конкретний етап становлення науки, а й відтворюють важливу сторінку в житті вченого, чия науково-просвітня діяльність стає вже не особистим здобутком, а вплітається в контекст доби.

Тема дисертації перспективна для сучасної філологічної науки, адже залишається чимало неопрацьованих сторінок граматичного опису української літературної мови. Відчутно брак наукових праць, присвячених власне вивченню лінгвістичної термінології. А стан розвитку лінгвістичної терміносистеми, як і будь-якої наукової галузі неможливий без уваги до історичного розвитку, передумов та умов їх формування. Зіставлення термінів у граматиках різного типу одного синхронного зрізу дасть змогу простежити історичні процеси їх розвитку, уніфікування та становлення. Тому актуальність дисертації не викликає сумнівів.

Уперше в українському мовознавстві здійснено комплексне дослідження лінгвістичної терміносистеми В. Сімовича у двох граматиках української мови, що так і не вийшли друком в Україні, виявлено одиниці, які увійшли до сучасної лінгвістичної терміносистеми. Видається перспективним подальше опрацювання термінологічної бази інших мовознавчих праць ученого. У контексті тогочасних

дискусій, що розгорнулися на поч. ХХ ст. про основу української літературної мови – наддніпрянську чи галицьку, В. Сімовичу належить неабияка роль. І йдеться передусім не так про участь у дискусіях, як про реальне втілення його позиції на сторінках навчальної літератури.

Не викликає жодних застережень вірогідність зібраного й опрацьованого матеріалу. Джерельною базою слугували опубліковані за межами України дві граматики української мови 1918 та 1921 рр. За об'єкт дослідження взято 893 лінгвістичні терміни вченого. До аналізу залучено також тогочасні граматики української мови С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893, 1914), Г. Шерстюка (1907, 1909), В. Коцовського та І. Огоновського (1912), І. Нечуя-Левицького (1913–1914), Є. Тимченка (1917), О. Курило (1918) та ін. того періоду.

Роботу скомпоновано відповідно до задекларованих у дослідженні завдань – виокремити кваліфікаційні праці українських учених, які досліджували лінгвістичну термінологію, та окреслити коло їх наукових зацікавлень, виявити граматики, що передували появі підручників В. Сімовича та з'ясувати його наукову позицію; зіставити граматики В. Сімовича з тогочасними працями та виявити спільні й відмінні лінгвістичні терміни граматик на позначення тих самих понять, проаналізувати їх щодо форми та змісту, порівняти терміни тогочасних граматистів та В. Сімовича, визначити ті, які увійшли до сучасної лінгвістичної терміносистеми.

У *першому розділі “Історико-методологічні засади аналізу лінгвістичної термінології у працях українських учених”* визначено напрями дослідження лінгвістичної термінології, схарактеризовано основні праці (*підрозділ 1.1*), зосереджено увагу переважно на дослідженнях, що з'явилися вже після 90-х рр. ХХ ст. Варто зауважити, що таке обмеження історіографії дещо збіднило розділ, адже й до часів незалежності з'явилися дослідження, варти уваги; також доречно залучити й немонографічні дослідження, чимало з яких ґрутовно висвітлюють окреслені проблеми (М. Возняк, В. Дорошенко, С. Гординський, Ю. Шевельов, П. Ковалів).

Аналіз мовознавчої спадщини В. Сімовича висвітлено в *підрозділі 1.2*. Наголошено, що тавро “буржуазного націоналіста” на кілька десятків років викреслило ім'я вченого з української історіографії і лише завдяки українській діаспорі та поодиноким дослідженням вдалося повернути його наукову спадщину.

Відповідно до поставленого завдання – виявити граматики, що передували появі працям В. Сімовича, щоб з'ясувати його “наукову позицію” (с.23), – Ірина Козелко розпочинає свій екскурс із граматик XVI–XVII ст. Важливо, що до свого опису

дослідниця залучає коментарі самого В. Сімовича, його зауваги щодо латинських та грецьких зразків цих граматик, що у суті речі формулювали церковнослов'янські закони, спергі на українській основі (с.35–36). Опрацювавши попередні дослідження та виявивши загальні тенденції розвитку граматичної науки в окреслені періоди у граматиках, І. Козелко наголошує, що період формування граматичної терміносистеми (розпочався в XVI–XVII ст.) позначений “дифузністю та лакунарністю”, а процес “підручникотворення” “став першою спробою, що передбачала вироблення шляхів унормування” (с.44). Навіть такий короткий аналіз, дав змогу засвідчити тягливість кодифікаційного процесу у граматичній терміносистемі.

У другому розділі дисертації “*Граматики В. Сімовича в контексті його доби*” І. Козелко присвячує окремі параграфи граматикам кінця XIX – поч. XX ст., слушно відзначаючи особливий внесок “Граматики руської мови” (1893, 1914) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера у формуванні граматичної термінології того часу. Уважаючи, що в підручникові застосовано новий підхід до навчання мови, відзначає, що він відповідав “нашим давнім традиціям, сформулював і подав мовні закони, що відповідали духові самої української мови” (с.47). Наголошує, що у своєму аналізі Ірина Козелко не обмежується Сімовичевою характеристикою граматики, що, визнаймо, дуже важливо, адже свідчить про сприйняття підручника сучасниками авторів. Дисерантка робить огляд підручника у працях сучасних дослідників (виокремлюючи найважливіше), коментує, не тільки констатуючи тягливість традицій, а й простежуючи спільнє та відмінне на різних часових зрізах, засвідчуєши першу фіксацію терміна в цей період та його подальше закріплення чи зникнення в системі української мови. Важливо, що авторка звертає увагу на тогочасні тенденції – прагнення уніфікувати східний та західний варіанти української мови, перевагу українських назв, їх дублетність, що, зрештою, властиве періодові становлення. Можна погодитися з авторкою, що поява підручника С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера сприяла розвиткові як лінгвістичної науки, так і вивченю рідної мови (с.51). Власний опис Ірина Романівна здійснює, виокремлюючи “терміни, що позначають фонетичні явища мови, назви звуків”, наголошуєши серед іншого засвідчені тільки в Ф. Гартнера та С. Смаль-Стоцького терміни, щоправда, не цілком зрозумілим є у цьому перелікові такі: *звук дрижачий, мягкі і тверді звуки, зміни звукові, уподібнене звуків, милозвучність*. Очевидно, ідеється про те, що ці терміни вжито в цій граматиці вперше. Серед морфологічних термінів засвідчено перевагу тих, що функціють і в сучасній граматиці (с.51). Перераховано основні терміни, що

характеризують наукові поняття різних частин мови, виокремлено назви на позначення різних граматичних категорій.

Важливими у пропонованому дослідженні є підрозділи, присвячені граматикам, надрукованим на Східній Україні, адже тут не було українських шкіл, проте з'явилося кілька вагомих підручників, серед них – “Коротка граматика української мови” П. Залозного (*підрозділ 2.1.2*). Указуючи на відчутну невпорядкованість та непослідовність його термінології, відзначає I. Козелко “творчий підхід до називання лінгвістичних понять” (с.54). Зазначено, що саме П. Залозний уперше вжив терміни *чергування* та *частини мови*. Можна вважати, що і *префікс* вжито саме в цій граматиці, адже I. Огоновський сім років перед тим (1889) запровадив цей термін, але латинкою. Варто було б прокоментувати термінологію у граматиці П. Залозного, оскільки є досить суперечливі думки: чи взірцем для нього стали російські граматики (В. Ващенко), чи він орієнтувався на “вжиту тоді у східноукраїнських мовознавчих працях термінологію” (М. Жовтобрюх), чи на галицькі, як він сам вважав.

Незважаючи на несхвалальну характеристику спеціальної комісії на “Коротку граматику” Г. Шерстюка (*підрозділ 2.1.3*), цей підручник також посів своє місце в системному описі дисертантки. Указано, що у виборі терміна автор обрав із граматик найбільш влучні, на його думку, або найбільш зрозумілі слова, насправді надавав перевагу галицьким термінам. Водночас, напр., назви відмінків учений використовує запроваджені у граматиці А. Кримського, їх використовує і сучасна наука.

Значну частину термінологічної бази граматики С.Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера застосовано й у “Методичній граматиці рускої мови” В. Коцовського та I. Огоновського, описаній у *підрозділі 2.1.4*. Особливістю цього підручника, на думку дослідниці, є поєднання “спеціального (лінгвістичного) і систематизованого знання про мову” та фіксація найбільш значущих результатів лінгвістичної традиції своєї доби” (с.60). Ще дві граматики проаналізовано відповідно у наступних підрозділах – два видання “Граматики українського язика” I. Нечуй-Левицького (1913, 1914 – 2.1.5, “Українську граматику” Є. Тимченка (1917 – 2.1.6), “Початкову граматику української мови” О. Курило (2.1.7). Здебільшого, як засвідчила Ірина Козелко, автори граматик використовували надбання своїх попередників.

Наголошено, що зазвичай автори зосереджували увагу на якомусь розділі граматики, скажімо, I. Нечуй-Левицький найбільше розробив дієвідмінювання та відмінювання, однак терміни вживав з іншим значенням: *дієприкметник* у знач. *дієприслівник*; чимало термінів він створив сам, проте його назви не прижилися, напр.

на позначення відмінків (*іменний, частотний, кликальний*). І. Козелко відзначає, що термінологія І. Нечуя-Левицького відрізняється від ужитої в інших підручниках.

Вважаю доцільним звернути увагу дисертантки на терміни, які в аналізованих граматиках було вперше запроваджено до наукового обігу, зокрема С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер вперше використали терміни *відмінок, дієприкметник, дієприслівник, одина і множина, підметове і присудкове речення, прикладка, стан дієслова*. П. Залозному належить значно менше новотворів, проте саме він вжив *ступінь порівняння*. Про це згадує дослідниця під час свого аналізу, проте варто було б наголосити на першому вживанні терміна, що є нормативним і в сучасній терміносистемі.

Проаналізувавши структуру “Української граматики” Є. Тимченка (1917), дисертантка наголосила на тому, що вчений часом відступав від прийнятих у галицьких граматиках термінів, замінюючи їх на, як видавалося тоді авторові, більш відповідні. Однак сам учений писав, що не надає особливої ваги “граматичній номенклатурі” та не наполягає на їх подальшому вживанні (с.68). А попри це саме Є. Тимченкові завдячуємо появі термінів *відкритий і закритий склад, дзвінкий звук, дифтонг, дійсний спосіб, доконаний / недоконаний вид, інфінітив, минулий час, пасивний стан, передминулий час, морфема* та ін. Послідовно в дисертації виокремлено оригінальні та вперше вжиті, засвідчені в попередніх працях терміни, указано на такі, які є нормативними в сучасній науці, зазначено співвідношення власне українських та запозичених термінів; звернено увагу на ілюстративний матеріал, часом згадано про наявність тренувальних вправ. Відзначено й додатки, яких немає в інших граматиках, наприклад, у П. Залозного це походження та “туртування людських мов, місце української серед них” (с.53). Дисертантка вказує також на розділи граматики, частини мови, яких не описано в тому чи іншому підручникові (наприклад, у Є. Тимченка немає прийменника, прислівника, сполучника, вигуку; як і в П. Залозного, не виокремлено синтаксису), звертає увагу й на особливості: у Г. Щерстюка та І. Нечуя-Левицького – комплекс вправ та завдань, правила проілюстровано з художньої літератури; у “Методичній граматиці” В. Коцюбинського та І. Огоновського теоретичний матеріал викладено індуктивно-дедуктивним методом, глибше опрацьовано синтаксис (с.60) тощо. Відзначено, що граматика О. Курило (1918) стала “широким порадником в основних синтаксично-стилістичних питаннях української літературної мови” (підрозділ 2.1.7, с. 72). Наголошено на значенні дослідниці у розбудові наукової термінології (с. 73).

У пропонованому розділі окреме місце посідають граматики В. Сімовича (*підрозділ 2.1.8*). Аналізуючи їх у контексті доби, Ірина Козелко робить висновок, що є підстави назвати його працю “фаховою граматикою” (с.76), та відзначає високий “науковий рівень методики підручника” (с.77), вимогливість до вибору фактів та доступність тлумачення, розважливість у виборі терміна. Дещо здивими саме тут вважаємо екскурси у біографію вченого, хоча його постать, особисті риси мають-таки значення, проте це дещо дисонує з попереднім викладом матеріалу. Відзначено “об’єднання наддніпрянських і галицьких граматичних і правописних традицій” (с.80). Схвально, що, попри відчутне “замилування” і автором, і його працями, вона знаходить і почали критичні зауваги в рецензіях, хоча і не боїться ставати на захист ученого (с.80).

Розділ 3 описує лінгвістичну термінологію у граматиках В. Сімовича та передбачає аналіз фонетичної (*підрозділ 3.1*), морфологічної (*підрозділ 3.2*) терміносистем. Окремо досліджено терміноутворення (*підрозділ 3.3*) та структуру морфологічних термінів (*підрозділ 3.4*).

Служно зауваживши, що ознакою фонетичних термінів В. Сімовича є “рідномовна основа” (с.95), дослідниця зробила їх послідовну вибірку та класифікувала за структурою (*підрозділ 3.1.3*), погрупувала, виокремивши терміни-синоніми, терміни-варіанти і терміни, “що різняться послідовністю розташування компонентів у їхній структурі” (с.93–94). Однак тоді недоцільним видався цитата А. Коваль про те, що “в межах термінології існують лише терміни-дублети й не існує термінів-синонімів” (цит. на с. 92–93), до того ж “серед “синонімів” названо виразні варіанти (*відчинений / одчинений склад*), адже вони мають ідентичну дефініцію, а також перераховано в цій групі дублетні терміни *сталий наголос – постійний наголос* та ін., некоректним видався і віддієслівне походження термінів *назвучне, визвук* (с.95). Окремими позиціями визначено терміни, які В. Сімович перейняв від граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, терміни з іншою номінацією та перераховано терміни, поширені в інших граматиках, яких учений не вживав.

Морфологічна термінологія в обох граматиках В. Сімовича використана відповідно до тогочасних традицій (*підрозділ 3.2*). Строкатість у називанні розділу граматики – *частини мови, етимологія, наука про відмінюване слів, відмінюване*, і Сімовичеве *слова* Ірина Козелко пояснила тим, що “шляхи уніфікації лінгвістичної термінології лише накреслювалися” (с.97), і наголосила, що загалом учений дотримується термінологічної традиції (с.97) та використовує терміни, поширені в

тогочасних галицьких граматиках; перераховує спільні та відмінні терміни на позначення частин мови (с.98), встановлює, що на той час уже майже послідовно виокремлювали однакову їх кількість.

Відзначивши різnobій у використанні термінів на позначення “основних категорій іменника” (*підрозділ 3.2.2*), дослідниця вказує на появу у другому виданні граматики цілком сучасних термінів на позначення відмінків, щоправда, є і синоніми (насправді – дублетні назви (напр., *орудний / орудник*)), традиційно перераховує й оригінальні терміни, які не закріпилися в сучасній науці (*громади іменників: змислові, подумані, речі*). Аналізуючи граматичні категорії прикметників (*підрозділ 3.2.3*), відзначає, що В. Сімович мав власне “бачення граматичної системи прикметника” (с.107) та залучає до аналізу інші праці на цю тему. Уже традиційним для рецензованої роботи є порівняння термінів в обох аналізованих граматиках, термінів, що функціювали у тогочасних граматиках та виокремлення спільних та відмінних термінів на позначення граматичних категорій, що у дещо зміненому вигляді увійшли до сучасної граматики, не поширені в сучасній науці терміни. За цією ж схемою Ірина Козелко аналізує числівники (п. 3.2.4), займенники (п. 3.2.5), дієслова (п. 3.2.6), невідмінювані частини мови (прислівники, а також прийменники та сполучники і “виклики”). Важливе місце у дослідженні термінологічної системи посідають дефініції. Щоправда, пояснення авторів граматик можна назвати часто умовно такими, проте намагання В.Сімовича сформулювати визначення-пояснення, його пошуки вдалого терміна свідчить про кодифікаційні спроби, на що і вказує дисерантка. Прагнення зробити граматику доступною приводить ученого до усвідомлення потреби давати легкі тлумачення термінів. Зрозуміло, що описовий характер дисертації, завдання, які поставлені в роботі, та методи дослідження не зобов’язують дисерантку коментувати доцільність ужитих у граматиках термінів, але часом цього бракує, наприклад щодо *головних і множних числівників* (с.111), деяких прийменників, категорій та форм дієслів (с.116–117 і далі). Натомість можна схвалити коментарі-зауваги дисерантки щодо термінів на позначення груп прислівників (с.131). Слід бути уважним у таких твердженнях на кшталт “правопис йде всупереч сучасним орфографічним нормам” (с.115).

Дисерантка вдало застосовує статистичний метод, що дало змогу засвідчити кількість термінів та зробити висновки щодо стану розвитку лінгвістичної термінології у граматиках кінця XIX – початку XX ст., зокрема визначити роль Василя Сімовича у процесах термінотворення та кодифікації.

Четвертий розділ “Синтаксична термінологія у граматиках В. Сімовича” має важливе значення, особливо з огляду на найменшу розробленість синтаксичної термінології в час появи граматик В. Сімовича, та й, зрештою, на надто скупі відомості із синтаксису в тогочасних граматиках або й взагалі відсутність згадки про синтаксис. Заслуговує схвалення міркування дослідниці про особливу цінність зафікованих у цей період термінів як таких, що “увібрали різні підходи до найменування синтаксичних понять” (с.154). Ірина Козелко фіксує цікаву авторську термінологію на позначення синтаксичних понять простого (*підрозділ 4.1–4.4.9*) та складного речення (*підрозділ 4.10*) і наголошує, що терміни відповідають науковим вимогам та доповнені розлогими дефініціями та ілюстраціями (с.156). Звертаючи увагу на використані терміни, дисерантка вказує на ті, що не мають сучасного відповідника (*дальший предмет, внутрішній предмет та ін.*), наводить тлумачення термінів ученого (с.165), указує на вживання тих чи інших синтаксичних термінів у попередніх розділах або й на відсутність при класифікації (с.164). Важливими є висновки про значення підручника у процесі “закладання основ сучасного потрактування термінів” синтаксису та про їх національну основу (с.166). Аналіз термінологічного апарату дав підставу дослідниці зробити узагальнення: В. Сімович “розвинув ученні про структурно-семантичну класифікацію складнопідрядного речення, презентував терміни на позначення типів речення” (с.167).

Окремо опрацьовано засоби передачі чужого мовлення (*підрозділ 4.11*) та *періоду* (*підрозділ 4.12*), особливу увагу зосереджено на термінах, що називають періоди “за змістом” (с.172) та будовою (с.173–174), що нав’язує, як слушно вказує І. Козелко, до риторики та стилістики. Завершують розділ опис структурних моделей “синтаксичних термінів” (4.13) та логічні висновки до розділу.

Проаналізований термінологічний апарат двох видань граматик Василя Сімовича на тлі тогочасної граматичної думки, порівняльний аналіз чималої кількості підручників, застосування визначених методів та статистичний аналіз дали підстави зробити виважені висновки. Самодостатню наукову цінність мають додатки (Додатки Б, В, Г), у яких показано порівняльну картину фонетичних, морфологічних та синтаксичних термінів.

Висловлені у відгуку зауваження не применшують загального позитивного враження від роботи і радше мають рекомендаційний характер.

Зміст автoreферату й основні положення дисертації ідентичні. Опубліковані 14 наукових праць уповні відображають порушену лінгвістичну проблему.

Достовірність отриманих результатів підтверджено апробацією на міжнародних та на всеукраїнській конференціях.

Аналіз дисертації засвідчив, що до захисту подано самостійне, завершене, актуальне й перспективне дослідження, яке може слугувати зразком для написання робіт з історії становлення лінгвістичної термінології. Практичне значення не викликає сумніву.

На підставі вищесказаного вважаю, що дисертація “Лінгвістична термінологія В.Сімовича в контексті граматик кінця XIX–першої половини ХХ століття” цілком відповідає усім встановленим вимогам ДАК до кандидатських дисертацій, а її авторка Ірина Романівна Козелко заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент —
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу української мови
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАНУ
16 жовтня 2019 року

О.І.Сімович

